

ORTA ASYA'NIN TÜRK DİLLİ ARAPLARI

The Turkophone Arabs of Central Asia

Rüstam RACABOV¹

Özet: Araplar tarihi seyir içerisinde çeşitli kollara ayrılmışlardır. Bu kollardan Kuzey Suriye ve Yemen'den Orta Asya'ya göç eden Araplar Maveraünnehir bölgesinde Türk ve Tacik topluluklarıyla sosyo-kültürel ilişkiler sonucunda Doğu (Karahanlı / Çağatay) Türkçesini ve Farsça (Tacikçe)yi benimsemişlerdir. Orta Asya'da geniş bir alana (özellikle, Özbekistan ve Tacikistan) yayılan ve yaklaşık on iki asırdır burada yaşayan Orta Asya Arapları günümüzde kendilerini "Özbek Arapları", "Tacik Arapları", "Araplar" vs. olarak adlandırmaktadırlar.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, tarih, dil, Türk dili, Özbek, Tacik.

Abstract: Arabs have been divided into different branches in the course of history. As one of these groups, the Arabs from the north of Syria and Yemen into Central Asia adopted the Turkic (Karakhanid / Chaghatay Turkish) and Persian (Tajik) languages a natural outcome of socio-cultural relations with the Turks and Tajiks in the region Mawarannahr. The Central Asian Arabs having spread through a vast area and survived for nearly twelve centuries, named themselves as "Uzbek Arabs", "Tajik Arabs", "Arabs" and etc. in the present time.

Keywords: Central Asia, history, language, Turkophone, Uzbek, Tajik.

Orta Asya, özellikle onun çok eskiden yerleşik toplumu barındırarak dünya uygarlıklarıyla sürekli temasta bulunan bölümü (Horasan ve Amuderya ile Siriderya nehirleri arasındaki Maveraünnehir (Batı Türkistan) bölgesi en eski dönemlerden günümüze kadar birçok topluluğu kendine çekmiş, bu bölge adeta cazibe merkezi olmuştur. Burası doğudan Moğolistan, Sibiry ve Altaylar, batıdan Ortadoğu, Küçük Asya ve İran yönünden çeşitli etnik grupların farklı amaçları taşıyan göçlerine maruz kalmıştır. Özellikle, zamanında dünyanın büyük bir kısmını sarsan üç büyük cihanşumul seferin (Büyük İskender liderliğindeki Yunanların, Müslümanlığı yaymak amacını güden Arapların ve bir cihan devleti kurmayı hedefleyen Cengiz Han önderliğindeki Moğolların seferi) bu bölgelerdeki etkisi daha kalıcı olmuştur. Bunlar arasında da Arapların etkisi daha göze çarpıcı ve kalıcı bir şekilde kendini hissettirmiştir.

Günümüzde Orta Asya cumhuriyetlerinin hemen hemen tamamında kendini Arap olarak tanımlayan, hatta bazı bölgelerde kendi ortamında Arapça konuşan, Arap gelenek ve göreneklerini koruyan grupların bulunması bunun bir gereğesidir. Örneğin, başta Özbekistan olmak üzere Tacikistan, Afganistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da birçok kasaba, köy ve mahalle

¹ Dr., Özbekistan Karşı Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi

sakinlerinin millî kimliklerini Arap olarak tanımlaması da bunun bir ispatıdır. Bunun yanı sıra, adı geçen bölgelerde “Arap” adının eklendiği yer adlarının bulunması, kendini Arap olarak tanımlayan ya da kendi soyunu Araplarla ilişkilendirenlerin fiziksel görünümünde Samî topluluklara veya Ön Asyalılar’a mahsus özelliklerin daha belirgin hissedilmesi de Orta Asya’da Arap varlığının korunduğuna delalet eder.

Orta Asya’da Araplar’ın varlığını ve onları diğerlerinden ayıran noktaları incelemeye geçmeden önce, onların bölgeye tam olarak hangi tarihlerde yerleşmeye başladıkları üzerinde durulması gerekir.

Orta Asya’da 7. yüzyılın üçüncü çeyreğine doğru başlayan Arap fetihleri ilk önce Horasan, Cürcan ve Dihistan gibi bölgelere yönelmiştir. Horasan’ın kuzey-doğu kısmında müstakil bir hükümdarlık sıfatıyla kâh Sâsâniler İrani’na, kâh Batı Köktürk Kağanlığına bağlı olarak varlığını sürdüren Merv prensliği, Araplar tarafından ele geçirilmiş ve böylece burası Halifeliğin bölgedeki naipliğinin merkezine dönüştürülmüştür. Böylece Orta Asya’nın Buhara, Semerkant gibi merkez bölgelerine yapılacak olası seferler için üs görevini yapmaya başlamıştır (Табари 1987: 99-159; Наршахий 1991: 10, 95, 128; Kurat 1952: 7-51; Kitapçı 2005: 105-155).

Araplar buradan 670-710 yılları arasında birkaç defa Amuderya nehrini geçerek, önce Buhara’yı, sonra Semerkant, Keş (Şehrisebz), Nahşep (Karşı), Çağaniyan, Tirmiz, Harezmi gibi bölgelerdeki her biri birer yarı bağımsız hükümdarlık olarak Batı Köktürk Kağanlığı’na bağlı prenslikleri ele geçirmeyi başarmıştır. Semerkant şehrini Merv gibi bir üs yaparak, burayı Arap ordularının karargâhına dönüştüren Araplar, Orta Asya’nın daha iç bölgelerine ilerlemeyi hedeflemişlerdir. Semerkant merkezli Arap orduları Kuteybe b. Müslim komutasında 710’lu yıllarda Ustruşene, Çaç (Şaş/Taşkent), Fergana gibi prenslikleri yenerek, daha doğuya doğru ilerlemeye başlamışlar; ancak 716 yılında Kuteybe’nin kendi adamları tarafından öldürülmesiyle Arapların Orta Asya’yı daha geniş kapsamda fethetmeye yönelik siyaseti son bulmuştur. Bu tarihlerde adı geçen Orta Asya prensliklerinin pek çoğunda Türk asıllı yöneticiler (Çaç’ta Köktürk asıllı Teginler sülâlesi, Fergana’da Aşina hanedanının bir kolu, Toharistan’da Köktürk Yabguları vb.), bir kısmında da Soğd veya Soğd-Türk karışımı sülâleler yer almıştır. Köktürk kağanları önderliğinde bir ittifak oluşturularak Arap istilasının önü alınmaya çalışılmışsa da, bazı başarılar müstesna, Arapları bölgeden çıkarma işi gerçekleştirilememiştir. Belki de merkezi Moğolistan’daki Doğu Köktürk Kağanlığının Çin’le sürekli savaş hâlinde olması, Suyab (Yedisu) merkezli Batı Köktürk Kağanlığında ise Aşina hanedanı ve Türgişler arasında devamlı çatışmalar yüzünden Köktürkler adı geçen prensliklere yeterince asker sevk edememiş olabilir. Bu sebeple de Arapların bölgede yerleşmesinin önünü

Orta Asyanın Türk Dilli Arapları

kesecek fazla bir engel oluşturulamamıştır. Hatta Araplara büyük sıkıntılar yaratarak 730'lu yıllarda, bir süreliğine de olsa onları Orta Asya'dan kovmayı başaran, bu yüzden Araplarca "Ebû Müzâhim" (Zahmet verenlerin babası) lakabı ile anılan Türkiş hükümdarı Sulu Kağan'ın başarıları da Arap yayılmacılığının hızını kesememiştir (Kitapçı 2005: 279-291).

İşte, Orta Asya'da yerleşmeleri bunu gibi tarihi gerçeklere dayanan Arapların bölgede ele geçirdikleri topraklarda yaklaşık bir asırdan fazla süren hükümlerlikleri, pek çok Arap asıllı kabilelerin de buralara kalıcı olarak yerleşmelerini sağlamıştır. Araplar daha çok Buhara ve Semerkant civarlarını mesken tutmaya başlamışlar; onların bir kısmı yönetici kesim olarak adı geçen şehirlerde oturmuş, bir kısmı da kendi vatanlarında sürdürdüğü hayat tarzına uygun yerleri seçerek buralara yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Özellikle, Arap topluluklarının göçebe kısmı Amuderya ve Siriderya nehirleri arasındaki bozkırlara yerleşerek, hayvancılıkla uğraşmayı tercih etmişlerdir. Bununla beraber, Arapların Orta Asya'da yerleşirken iklim şartlarını da göz önünde bulundurdıkları da bir gerçektir. Yani, onların Merv, Buhara, Nahşeb (Nesef/Karşı), Tirmiz, Belh gibi bölgelerin daha sıcak ve dağlardan uzak olan güney ve güney-batı kısımlarına yerleştikleri, kuzey ve kuzey-doğudaki Çaç, Fergana bölgelerini tercih etmedikleri görülür.

Yine Orta Asya Araplarının çoğunluğu günümüzde de ilk gelip yerleştikleri bölgelerde oturmaktadırlar. Örneğin, Özbekistan'daki Arap gruplarının başta Buhara'nın merkezinde köylerinde; Semerkant, Karşı (eskilerin Nesef kenti) şehir merkezleri ve köylerinde, Tacikistan'da ise daha çok güneydeki Kûlab vilayetinde ve köylerinde ikamet etmektedirler. Aslında, Özbekistan'daki bir iki il hariç bütün şehirlerde kendisini Arap olarak tanımlayan köy veya mahalle sakinlerinin bulunduğu bilinmektedir. Özellikle, onların Harezm ve Karakalpakistan'da Özbekçe (Oğuz ağzı) konuşan birkaç köyde, Nevâî (eski Kermine), Andican, Fergana, Surhanderya (Şirabad/Güney Özbekistan) gibi illerde ise daha çok mahalle, kısmen de ayrı ayrı köylerde yaşamaktadırlar. Onlar çoğunlukta Özbekçe (Karluk ağzı), kısmen Tacikçe konuşan Arap toplulukları olarak bilinmektedir. Taşkent'te ise günümüzde kendi kimliğini Arap olarak nitelendiren herhangi bir köy veya mahalle bulunmamakta, ancak geçen 20. yüzyılın ilk çeyreğine ait Rus etnografların kayıtlarında Taşkent mahallelerinde Arap ailelerinin yaşadığına dair bilgiler yer almaktadır(Поливанов 1927: 399).

Özbekistan'dan sonra daha çok Tacikistan'da kendi kimliklerini koruyarak yaşayan Araplar yukarıda ifade edildiği üzere daha çok güney vilayetlerde yaşamakla beraber, kuzeydeki Hocend vilayetlerinde bağlı 42 adet Arap yer adını taşıyan köyün bulunduğu bilinmektedir (Известия 1900: 198). Oysa, 1926 yılında Sovyet yönetiminin ilk yaptığı nüfus kaydı listelerinde Hocend

vilayetinde 18 adet Arap adını taşıyan köy görülmektedir (Материалы 1928: 12). Bu durum muhtemelen nüfus kayıtlarının tam olarak yapılmamasından kaynaklanmaktadır. Fergana ve Hocend'e yakın bölgeler olan Kırgızistan'daki Oş, Celalabad ve Özgen (eski Özgend) bölgelerinde Özbekçe konuşan Arap toplulukları ayrı mahalleler oluşturarak Özbeklerle aynı köylerde oturmaktadırlar.

Kazakistan'da ise az olsalar da Arap topluluğunun varlığı bilinmektedir. Burada da Kırgızistan'da olduğu gibi Özbekçe konuşan Arapların Güney Kazakistan'da, daha çok Çimkent şehrine yakın Arabi, Arabi-Col adını taşıyan yerlerin bulunduğu görülür (Всесоюзной.. 1928: 48-49).

Türkmenistan'da da Çarcuy (Lebap) vilayetindeki bazı köy sakinlerinin kendilerini Arap olarak tanımladıkları görülmekte, Daşauz (Daşoğuz) vilayetinde ise Arap adını taşıyan 8 köyün bulunduğu, ancak bu köylerin ahalisinin kendilerini Arap olarak nitelendirmediği bilinmektedir. Ayrıca, bir kaç Türkmen boyunun soyca Araplar'a dayandırılması söz konusudur (Обезов 1955: 183-187). Özellikle, Türkmenlerin çoğunluğunu oluşturan *Teke, Göklen, Yavmut, Çavdur, Ersarı* vb. Türk boylarıyla beraber karışık menşeli *Ata, Hoca, Şeyh, Mahtum* gibi boyların Araplarla irtibatlı olduğu görüşü oldukça yaygındır.

“Orta Asya Arapları” derken, bölge ahali arasında etnik değil, daha çok bir sosyal grup niteliğine sahip topluluklar üzerinde de durulması gerekir. Orta Asya'daki topluluklarda, özellikle, Özbek ve Tacikler arasında kendilerini *Seyyid, Hoca, İşan* (saygı ifade eden, Farsça *iş-ân / eş-ân* “onlar” kelimesinden) olarak tanıtan gruplar, ayrı ayrı köylerde ikamet etmekle birlikte şehir, kasaba ve köylerde de ayrı bir mahallede veya bir kaç aile olarak yaşamaktadırlar. Onların pek çoğu kendi soyunu peygamber soyuna veya İslam'ı yayan Arap komutanlarına bağlamaktadırlar. Ancak, mezkûr sosyal grupları doğrudan doğruya Araplarla ilişkilendirmek hayli zordur. Çünkü onların pek çoğu kendi millî kimliklerini Araplara bağlamadığı gibi fiziksel görünümünde de Orta Asya'nın yerlilerinden, özellikle, Özbek, Türkmen ve Taciklerden fazla farklılık göstermezler. Yani, daha çok Samî topluluklarına mahsus hususiyetlere sahiptirler, kendilerini Arap olarak tanımlayan diğer Orta Asyalı Araplardan onların dış görünüşü oldukça farklılık göstermektedir. Adı geçen sosyal grupların içinde Samilere benzer yönler bulunur, ancak, bunlar daha çok “Seyyid”lerde kendini hissettirir. Bu onların kendi soyunu doğrudan doğruya peygamberin soyuna dayandırdıkları ve birçoğunun elinde bunu kanıtlayan şecerelerin bulunmasıyla da tespit edilir. Böylece, Seyyidler yerli toplumla fazla karışmayan, Hoca ve İşanları ise yerli (Türk ve İranlı) topluluklarla Arapların oldukça karışması sonucunda ortaya çıkmış bir grup olarak nitelendirmek mümkündür. Yine de

bu görüş kesin değildir; muhtemelen onlar bazı dönemlerde daha çok imtiyaz elde etmek için kendilerini böyle adlandıranmış gruplardır.

Orta Asya Araplarını konuştukları dillerin oranına göre 3 gruba ayırabiliriz:

1. *Özbekçe konuşan*: Bu gruba dâhil olan Araplar çoğunluğu oluşturur. Özbekistan'dan başka diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde, özellikle, Kazakistan ve Kırgızistan'da yaşayan Araplar bu dili konuşmaktadır. Tacikistan Araplarının da belirgin bir kısmı Özbekçeyi ana dili saymakta veya iki dilli (Tacikçe ve Özbekçe) topluluk olarak bilinmektedir. Türkmenistan Araplarının, özellikle, Çarcuy (Lebap) vilayeti Araplarının kendi aralarında Özbekçe konuştukları görülmüştür.

2. *Tacikçe konuşan*: Tacikistan ve Özbekistan'da yaşayan Arapların bir kısmı konuşur. Tacikistan'da olduğu kadar Özbekistan'da da Araplar "Özbekçe konuşan" ve "Tacikçe konuşan" olarak nitelendirilir.

3. *Arapça konuşan*: Özbekistan'daki *Ceynav* (Kaşkaderya) ve *Cogari* (Buhara) köylerinde yaşayan topluluklar Arapça konuşur. Bunların sayısı fazla değildir. Her iki köyün Arapçası birbirlerinden oldukça farklıdır. Birbirlerinin konuştuğu Arapçayı anlamayan bu iki köyün sakinleri anlaşmak için Özbekçeyi veya Tacikçeyi kullanırlar. Orta Asya Arapçasını inceleyen bilim adamları, (özellikle Gürcistanlı Arap dilbilimcileri) Ceynav ve Cogari köylerinde kullanılan Arapçanın, Arap dilinin ilk ve orta çağlara özgü nitelikler taşıdığını belirtmekle beraber Ceynav Arapçasında Afgan dilinin tesiri olduğuna da dikkat çekmişlerdir (Чиковани 1988: 4).

Eğer Özbekçe konuşan Arapların dilinin sözcük içeriğine ve fonolojik özelliklerine bakılırsa, asırlar boyunca kendine özgü bir ağız oluştuğuna tanık olunur (Дала материаллари 2005; Каюмов 2011: 17–20). Öncelikle, şunu belirtmek gerekir ki, Orta Asya Araplarının esas kısmı Özbek edebî diline (Çağatay Türkçesi) yakın bir ağız konuşurlar. Bununla beraber, mezkûr ağzın kendine özgü tarafları da mevcuttur. Bilindiği gibi, Özbek edebî dili, Eski Türk yazı dilinin bir devamı olan Karluk lehçesi esasında oluşmuştur. Söz konusu lehçe, Karahanlılar devleti hükümrânlığı döneminde (960–1212) bölgede geniş çapta yayılmaya başlamıştı. Orta Asya'nın güney ve güney-batı bölgelerinde yaşayan Araplar da bu dönemden başlayarak Karluk Türkçesiyle tanışmışlardır. Onların konuştuğu Özbek ağzında da mezkûr lehçeye özgü hususiyetler kendini hissettirmektedir.

Arapların Özbek ağzına mahsus özelliklerden Buhara, Semerkant ve Kaşkaderya şehirlerinde konuşulan Özbek ağzına özgü *o* (aslında *â*) ünlüsü Araplarca çoğu zaman yumuşak *ä* (e) olarak telaffuz edilir. Örneğin, Özbek edebî dilinde bir çeşit meyve olan elma *olma* (älmä) kelimesi Orta Asya

Araplarınca *älmä* (elme) biçiminde, “çocuk, veled” anlamındaki *bola* (bâlâ) kelimesi *bälä* biçiminde telaffuz edilir.

Araplar ağızına has bu özellikler esas olarak Karşı (eski Nesef) şehrinin kuzeyinde bulunan Polatı ve ona yakın yerleşim birimlerinden Alaçabab, Rayim Sofi, Börihana köylerinde görülür. Nitekim Özbek edebî dilinde – *yaptı* (-yâpti), Karşı ve Şehrisebz ağızlarında – *aptı* (-âpti), bu köylerde – *vatti* (-vätti) şeklindedir. Örneğin, “gelmek” fiilinin şimdiki zaman şekli edebî dilde *kelayaptı* (kelâyâpti), Karşı ve Şehrisebz ağızlarında *keloptı* (kelâpti), mezkûr Arap köylerinde ise *kevatti* (kevätti) biçimindedir (СИГТЯ 2002: 404-405). Bu yönüyle Polatı, Molalı ve civar köylerdeki Arapların konuşması Taşkent ağızına yakınlık gösterir. Araştırmacılar mezkûr grubu Özbekçenin en büyük ağız olan Karluk lehçesine dâhil ederek, onun Nemengan şehir ağızıyla beraber Türk dillerinin “Uygur grubu”na yakın olduğunu vurgularlar (СИГТЯ 2002: 404-405). Bilindiği gibi, şimdiki zaman fiili *kelayaptı* (kelâyâpti) Taşkent ağızında *kevotti* (kevatti), Nemengan ağızında *kelutti* biçimindedir.

Nitekim Polatı ve çevresi Araplarının ağızında şimdiki zaman ekinin Taşkent ağızına yakın biçimde olması muhtemelen dilbilimcilerin çalışmalarına da konu olacaktır. Çünkü Taşkentlilerin ağızına mahsus bu özelliğin, yaklaşık 500 km mesafe farkı olan ve coğrafi yönden komşuluğu bulunmayan Kaşkaderya Araplarının ağızında görülmesi izaha muhtaçtır. Kanaatimizce bu durumu iki şekilde açıklamak mümkündür: 1) Geçen asırlarda Taşkent ve çevresinden bir grup ahalinin güneye göç ederek, Kaşkaderya ilindeki Orta-Çöl, Kasan ve Çırakçı ilçeleri arasındaki bölgede yerleşmesi ve yerel toplumlar ile karışması sonucu olabilir; 2) Yaklaşık bin yıl önce Karahanlılar devletinin (960-1212) hüküm sürdüğü bölgede Karluk lehçesinin yayılması sonucunda bu lehçenin bir dalı (Taşkent – Nemengan ağızı) Kaşkaderya bölgesinde yayılmış olabilir.

Bilindiği gibi, Kaşkaderya bölgesinde yaygın olan şehir ağızları arasında Özbek dilinin Karluk lehçesi öncülük yapmaktadır. Karşı ve Şehrisebz ağızı ona tam bir örnek teşkil etmektedir. İlginç olan şu ki, adı geçen Polatı ağızı da mezkûr lehçenin bir dalı olmakla beraber, Karşı ve Şehrisebz ağızından farklı olarak Taşkent ağızına yakınlık gösterir.

Sadece Özbekistan değil, belki de Orta Asya'nın diğer bölgelerinde yaşayan Arapların ağızına özgü başka bir hususiyet de Özbek edebî dilinde “men” biçiminde telaffuz edilen birinci teklik şahıs zamirinin (pronoun) genellikle *мән* (män) biçiminde kullanılmasıdır. Bu yönüyle de Orta Asya Arap ağızı Özbek dilinin şehir ağızlarına yakınlık göstermektedir. Oysa Orta Asya'nın Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Türkmen gibi Türk lehçelerinde de mezkûr zamir “men” biçimindedir. Eski Türkçe döneminde (6.–10. yy) ise zamir esas olarak *bән* (bän) ya da *мән* (män) biçimlerinde kullanılmıştır (Абдурахмонов, Рустамов 1982: 34).

Orta Asyanın Türk Dilli Arapları

Orta Asya'nın Özbek dilli Arapları ki, bu bölgeye geldiklerinde buranın yerel dilleriyle tanışmış ve benimsemeye başlamışlardır. Özellikle, Arapların Özbek dilinde konuşanların ağzında Özbekçenin eski dönemlerine mahsus kelimelerin ve bazı ses özelliklerinin korunması bunun da tam bir kanıtıdır (Кармышева 1976: 250). Nitekim kendi ana dillerini koruyan Ceynav köyü (Mirişkar/Kaşkaderya) Araplarının ağzında *uçmah* - cennet, *ölçeng* – suv taksim etme cihazı, *yazuk* - “günah, suç”, *üşük* - “soğuk” gibi Özbekçenin diğer ağızlarında kullanılmayan Eski Türkçe sözlerin görülmesi, bu görüşü destekler. Bununla beraber, Orta Asya Araplarının bir kısmının daha Orta Çağlarda Türkleşerek, Çağatay Türkçesinde konuşmaya başlamışlardır. Kıpçak lehçesi Orta Asya'da Şibanîler sülâlesinin (16.–17. yüzyıllar) yönetimde bulunduğu dönemde yayılmaya başlamış ve Orta Asya'nın güneyindeki vaha ve step bölgelerinde yaşayan ahalinin konuşma dili haline gelmiştir. Araplar bu lehçe temsilcileriyle ilişki kurmuş olsalar da, ancak Özbekçenin Kıpçak lehçesinde değil, yine de eski dönemlerde bu bölgede yaygınlaşan Karluk lehçesini benimsemişlerdir. Bu da onların çok eskiden Türkleşmeye başladıklarına delalet eder.

KAYNAKLAR

Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982.

Всесоюзной переписи населения 1926 г. Узбекская ССР. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. XV. – М., 1928. – С. 48–49.

Дала материаллари. Қашқадарё вилояти Косон, Миришкор, Касби туманлари. 2005 йил.

Известия Туркестанского отдела Русского географического общества. Вып. II. – Т., 1900.

Табари, «История» ат-Табари». Избранные отрывки (Перевод с арабского В.И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). – Т.: “Фан”, 1987

Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. Таджикской ССР. – М., 1928.

Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – М.: Наука, 1976.

Қаюмов А.Р. Этническая ситуация на территории Южного Узбекистана в XIX – начале XX века (по материалам Сурхан-Шерабадской долины). Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. – Т., 2011.

Наршахий Абу Бакр. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси // “Мерос” туркуми. Т., “Камалак”, 1991.

Овезов Д. М. К истории племени Мурчали // Труды Южно-Туркменистанкой археологической комплексной экспедиции. Том V. Ашхабад, 1955. С. 183-187

Поливанов Е. Д. О происхождении названия Ташкента // В. В. Бартольд. Сборник статей. – Т., 1927. С. 395-400.

СИГТЯ - Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Региональные реконструкции / Отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 2002. – С. 404-405.

Чиковани Г. Г. Морфологическая структура Кашкадарьинского диалекта арабского языка. – Тбилиси, 1988.

Kitapçı Z. Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi. – Konya, 2005.

Kurat A.N. Kuteybe b. Muslim'in Harezm ve Semerkand'ı Zabtı // DTCF dergisi, VI. 1952. No. 5. S. 7-51.